Ilmiy tadqiqotlar va ularning yechimlari jurnali
Aoka guvohnoma № 323759 ISSN: 3060-4818

TADBIRKORLIKNI RIVOJLANTRISH YO'LLARI

Muallif: **Obilov Shuhrat Ergash o'g'li**
Ilmiy rahbar: **B.S. Boratov**
Shahrisabz davlat pedagogika instituti
Doi: https://doi.org/10.5281/zenodo.20257717

Annotatsiya: Ushbu maqolada xususiy tadbirkorlik faoliyatining iqtisodiy-ijtimoiy tabiati, uning evolyutsion rivojlanish bosqichlari hamda milliy iqtisodiyotni tarkibiy o'zgartirish va barqarorlashtirishdagi roli atroflicha tahlil qilingan. Tadbirkorlik subyektlarining bozor munosabatlariga moslashishi, raqobatbardoshligini oshirish va aholi bandligini ta'minlash borasidagi fundamental xususiyatlari yoritilgan. Hujjatda keltirilgan tarixiy davrlashtirish asosida kichik biznes subyektlarining toifalanish mezonlari va ularning YaIMdagi ulushlari tahlil qilingan. Shuningdek, mamlakatimizda xususiy tadbirkorlik muhitini yanada takomillashtirishga to'sqinlik qilayotgan omillar aniqlanib, ularni bartaraf etish hamda infratuzilma sohasining rolini oshirish bo'yicha ilmiy-amaliy tavsiyalar ilgari surilgan.
Kalit so'zlar: xususiy tadbirkorlik, mikrofirmalar, kichik korxonalar, bozor islohotlari, innovatsiya, iqtisodiy erkinlik, iqtisodiy mas'uliyat, biznes muhiti, raqobat.

Аннотация: В данной статье представлен всесторонний анализ социально-экономической природы частного предпринимательства, этапов его эволюционного развития и роли в структурной трансформации и стабилизации национальной экономики. Выделены фундаментальные характеристики хозяйствующих субъектов с точки зрения адаптации к рыночным отношениям, повышения их конкурентоспособности и обеспечения занятости населения. В документе анализируются критерии классификации малых хозяйствующих субъектов и их доля в ВВП на основе представленной в документе исторической периодизации. Также определены факторы, препятствующие дальнейшему улучшению среды частного предпринимательства в нашей стране, и предложены научно-практические рекомендации по их устранению и повышению роли инфраструктурного сектора.
Ключевые слова: частное предпринимательство, микропредприятия, малые предприятия, рыночные реформы, инновации, экономическая свобода, экономическая ответственность, деловая среда, конкуренция.

Abstract: This article provides a comprehensive analysis of the socio-economic nature of private entrepreneurship, its evolutionary development stages, and its role in structural transformation and stabilization of the national economy. The fundamental characteristics of business entities in terms of adapting to market relations, increasing their competitiveness, and ensuring employment of the population are highlighted. The document analyzes the criteria for classifying small business entities and their share in GDP based on the historical periodization presented in the document. Also, the factors that hinder the further improvement of the private entrepreneurship environment in our country are identified, and scientific and practical recommendations are put forward to eliminate them and increase the role of the infrastructure sector.
Keywords: private entrepreneurship, microfirms, small enterprises, market reforms, innovation, economic freedom, economic responsibility, business environment, competition.

KIRISH

Bugungi kunda jahon iqtisodiyot fanida xususiy tadbirkorlik erkinlik, xalqchillik, samaradorlik, manfaatdorlik kabi muhim tamoyillar asosida amalga oshiriluvchi, iqtisodiyotni sog'lom raqobat orqali

harakatga keltiruvchi faoliyat sifatida keng tan olingan. O‘zbekistonda ham xususiy tadbirkorlik faoliyatini qo‘llab-quvvatlash orqali ijtimoiy-iqtisodiy muammolarni bartaraf etish, aholini ish bilan ta’minlash, milliy daromad hajmini ko‘paytirish, millat farovonligini oshirish va mamlakat iqtisodiy o‘sishining qo‘shimcha manbalarini yaratish davlat iqtisodiy siyosatining asosiy maqsadlaridan biri hisoblanadi.

Xususiy tadbirkorlik subyektlarining tashkil etilishi va faol rivojlanishi natijasida ko‘pgina monopol korxonalar ta’siri pasayib, mulkchilikning boshqa shaklidagi bozor talablariga javob bera oladigan, kam mablag‘ talab qiladigan va bozorda o‘z ulushi uchun raqobatlashadigan korxonalar vujudga keladi. Bundan tashqari, xususiy tadbirkorlik korxonalari iqtisodiyotdagi tarkibiy qayta tuzilishlar bilan bog‘liq bo‘lgan muammolarni nisbatan tez va ortiqcha sarf-xarajatlarsiz yechishi, ichki bozorni moliyaviy resurslar chegaralangan bo‘lishiga qaramay iste’mol mollari va xizmatlar bilan to‘ldirishga qodirligi bilan ajralib turadi.

Biroq, iqtisodiy erkinlashtirish jarayonlariga qaramay, ba’zi hollarda xususiy tadbirkorlikning rivojlanishida ma’lum to‘sqinliklar va muammolar ko‘zga tashlanadi. Bu muammolar, bir tomondan, mazkur sohaning o‘ziga xos iqtisodiy tabiati va tavakkalchilik xususiyatlari bilan bog‘liq bo‘lsa, ikkinchi tomondan, iqtisodiyotdagi ayrim tashkiliy-bozor munosabatlarining yetarli darajada samarali emasligi bilan bog‘liqdir. Shu sababli, sohaning har tomonlama rivojlanishi uchun uni davlat tomonidan muntazam ravishda qo‘llab-quvvatlash mexanizmlari taqzo etiladi. Ammo bu choralarni ko‘rishda xususiy tadbirkorlik sektorida boqimandachilik va yakkahukmronlik singari salbiy holatlarni keltirib chiqarishiga yo‘l qo‘ymaslik lozim. Bu esa xususiy tadbirkorlikni qo‘llab-quvvatlashning nazariy asoslarini tahlil qilish va uning istiqbolli yo‘nalishlarini belgilashni dolzarb ilmiy muammoga aylantiradi.[1]

Mavzuning o‘rganilganlik darajasiga to‘xtaladigan bo‘lsak, xususiy tadbirkorlik va uning iqtisodiy asoslari ko‘plab iqtisodchi olimlar tadqiqotlarining diqqat markazida bo‘lib kelgan. G‘arb va jahon iqtisodiyot fani namoyondalaridan A.Smit, L.Mizes, F.Xayek, I.Kirsner, G.Pinsho, J.Xiks, Y.Shumpeter, A.Marshall, P.Samuelson va R.Xizrich kabi olimlar bu sohada chuqur tadqiqotlar olib borishgan. Mamlakatimiz iqtisodiy maktabi vakillaridan Yo.Abdullayev, A.Abdug‘aniyev, K.Ismoilov, M.Isoqov, E.Mahmudov, Q.Muftaydinov, R.Muxitdinov, M.Muhammedov, U.Nodirxonov, F.Otaxonov, Sh.Shodmonov, E.Xojayev, R.Yunusova, U.Gafurov, S.G‘ulomov va boshqalarning ishlarida tadbirkorlikning turli regional va institutsional jihatlari yoritilgan.

Tadqiqotning maqsadi: O‘zbekiston iqtisodiyotida amalga oshirilayotgan xususiy tadbirkorlik faoliyatini qo‘llab-quvvatlash tizimining imkoniyatlari hamda dinamikasini o‘rganish va uning samaradorligini oshirish yo‘nalishlari bo‘yicha ilmiy-uslubiy taklif hamda tavsiyalar ishlab chiqishdan iborat.

TADQIQOT USULLARI.

Tadqiqotning obyekti sifatida O‘zbekiston iqtisodiyotida amalga oshirilayotgan xususiy tadbirkorlik faoliyatini qo‘llab-quvvatlash jarayoni, predmeti sifatida esa bozor islohotlarini chuqurlashtirish sharoitida mazkur sohada vujudga keluvchi iqtisodiy va tashkiliy munosabatlar majmui olingan.

Mavzuni yoritishda tizimli yondashuv, qiyosiy va tarixiy-mantiqiy tahlil, chiziqli va bosqichli guruhlash, statistik tahlil hamda tarkibiy-funksional tahlil metodlaridan keng foydalanildi. Tadqiqotning nazariy-uslubiy asosi sifatida iqtisodiyot nazariyasi qoidalari, O‘zbekiston Respublikasining sohaga oid qonunlari, normativ-huquqiy hujjatlari hamda Vazirlar Mahkamasining qarorlari xizmat qildi. Empirik ma’lumotlar bazasini shakllantirishda Davlat statistika qo‘mitasi, Iqtisodiyot vazirligi hamda Davlat mulk qo‘mitasining rasmiy yillik hisobotlari va statistik axborotnomalaridan foydalanildi.

TADQIQOT NATIJALARI.

Iqtisodiyot olamiga "tadbirkor" tushunchasi XVIII asrda kirib kelgan bo‘lib, davrlar o‘tishi bilan kontseptual jihatdan to‘rtta asosiy inqilobiy o‘zgarish (to‘lqin) bosqichini bosib o‘tdi:

1. Birinchi to‘lqin (Tavakkalchilik): A.Smit yondashuvida tadbirkorlik qandaydir tijorat g‘oyasini amalga oshirish va foyda olish maqsadidagi iqtisodiy tavakkalchilik sifatida talqin etilgan. U o‘zi ishlab chiqarishni rejalashtiradi, tashkil qiladi va yakuniy natijalarni tasarruf etadi. J.B.Sey esa tadbirkorga ishlab chiqarish omillarini ma'lum bir maqsad yo‘lida uyg‘unlashtiruvchi "iqtisodiy agent" sifatida qaragan.

2. Ikkinchi to‘lqin (Innovatsiya): XX asr o‘rtalariga kelib tadbirkorlikni innovator sifatida tushunish qaror topdi. Ishlab chiqarishga ilmiy-texnik taraqqiyot yutuqlari va axborot texnologiyalarini joriy etish sohaning ajralmas qismiga aylandi.

3. Uchinchi to‘lqin (Ko‘p funksiyali izlanish): Tadbirkorga bir vaqtning o‘zida yuzaga kelgan imkoniyatlarni amalga oshiruvchi, novatorlik g‘oyalarini o‘zlashtiruvchi, sifatli mahsulot va yangi texnologiyalarni ixtiro qiluvchi hamda iste’molchilarga xizmat ko‘rsatishning yangi usullarini topuvchi subyekt sifatida qarala boshlandi.

4. To‘rtinchi to‘lqin (Boshqaruvchilik mahorati): Ushbu yondashuvda ishlab chiqarish omillari va jarayonini, uning natijalarini oqilona boshqara oladigan, ijtimoiy-iqtisodiy o‘sishni va jamiyat boyligini oshirishga hissa qo‘shadigan strategik rahbar (menejer)lik fazilatlariga urg‘u beriladi.[2]

Tadqiqot doirasida milliy iqtisodiyotda tadbirkorlikning shakllanish va taraqqiyot dinamikasi 3 ta yirik strategik bosqich va uchinchi bosqichning o‘zi 4 ta o‘ziga xos davrga ajratib tizimlashtirildi:

1-bosqich (1917-yilga qadar bo‘lgan davr): Mayda hunarmandchilik va savdogarlikning yuqori sur’atlarda rivojlanishi, qo‘l mehnatining ustunligi va yakka tartibdagi tadbirkorlikning alohida o‘rin tutishi bilan xarakterlanadi.

2-bosqich (1917–1990-yillar): Markazlashgan rejali-mamuriy boshqaruv tizimi hukm surgan davr. Mahsulot ishlab chiqarish va taqsimotda davlat monopoliyasi o‘rnatilgan bo‘lib, erkin tadbirkorlik cheklangan. Garchi urushga qadar bo‘lgan dastlabki o‘n yilliklarda ijtimoiy mahsulotning qariyb 70% ga yakini kichik biznes va xususiy tarmoq hissasiga to‘g‘ri kelgan bo‘lsa-da, keyingi yillarda yirik korxonalar to‘liq hukmronlikni egalladi.

3-bosqich (Mustaqillikdan keyingi yillar): Tanglik holatini bartaraf etish, iqtisodiyotni erkinlashtirish va erkin tadbirkorlikka keng yo‘l ochib berish mexanizmlarining yaratilishi. Bu bosqich ichki dinamikasiga ko‘ra quyidagi davrlarni bosib o‘tdi:

1-davr (Qaytadan uyg‘onish davri - 90-yillar boshi): Tadbirkorlik va kichik biznes faoliyatining ilk fundamental huquqiy-normativ bazasi tashkil etildi.

2-davr (Tiklanish davri - 1999–2000-yillar): Subyektlar faol shakllantirilib, ularga davlat tomonidan imtiyozli ssudalar berish, vaqtincha soliqlardan ozod etish kabi dastaklar berildi; natijada sohaning YaIMdagi ulushi 25% ga yetdi.

3-davr (Barqarorlashtirish davri - 2001–2006-yillar): Xususiy tadbirkorlik faoliyatining moddiy-texnika bazasi jiddiy kuchaytirildi, qulay biznes muhiti shakllantirildi. Natijada, kichik biznes va xususiy tadbirkorlikning YaIMdagi ulushi 2007-yil 1-yanvar holatiga ko‘ra 42,1% ni tashkil etdi.

4-davr (Yuksaltirish davri): Qabul qilingan strategik dasturlarga muvofiq, sohaning YaIMdagi ulushini navbatdagi bosqichlarda 45 foizga, istiqbolda esa 50-52 foizga yetkazish bo‘yicha maqsadli ko‘rsatkichlar belgilandi.[3]

Hukumat qarorlari va qonunchilik hujjatlariga kiritilgan o‘zgartirishlar asosida kichik biznes subyektlarining tarmoqlar bo‘yicha aniq tasnifi va band bo‘lgan xodimlarning o‘rtacha soni mezonlari quyidagicha jadval ko‘rinishida tizimlashtirildi:[4]

Subyekt toifasi	Tarmoqlar / Faoliyat sohalari	Xodimlarning o‘rtacha soni mezonlari
Yakka tartibdagi tadbirkorlar	Jismoniy shaxs sifatida ro‘yxatdan o‘tgan yakka tartibdagi tadbirkorlik	Huquqiy me’yorlar asosida (yakka tartibda)
Mikrofirmalar	Ishlab chiqarish tarmoqlari	20 nafardan oshmagan
	Xizmat ko‘rsatish va boshqa ishlab chiqarishga aloqador bo‘lmagan sohalar	10 nafardan oshmagan
	Ulgurji, chakana savdo va umumiy ovqatlanish sohasida	5 nafardan oshmagan
Kichik korxonalar	Yengil va oziq-ovqat sanoati, metallga ishlov berish, asbobsozlik, yog‘ochni qayta ishlash, mebel va qurilish materiallari sanoati	100 kishidan oshmagan
	Mashinasozlik, metallurgiya, yoqilg‘i-energetika, kimyo sanoati, qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini yetishtirish va qayta ishlash, qurilish sohalari	50 kishidan oshmagan
	Fan, ilmiy xizmat ko‘rsatish, transport, aloqa, xizmat ko‘rsatish sohasi, savdo va umumiy ovqatlanish tarmoqlari	25 kishidan oshmagan

TAHLIL VA MUNOSABAT.

Tadbirkorlik faoliyati shunchaki foyda olishga qaratilgan harakat emas, balki mulkiy javobgarlik asosida, amaldagi qonunlar doirasida va muayyan tavakkalchilik (tahlika) sharoitida o‘z tashabbusi bilan amalga oshiriladigan murakkab iqtisodiy munosabatdir. Sh.Shodmonov va T.Jo‘rayevlarning ilmiy qarashlarida ham ushbu iqtisodiy mohiyat to‘liq qo‘llab-quvvatlanadi. Tadbirkorlikning asosi "pul topish" emas, balki jamiyat uchun kerakli bo‘lgan yangiliklarni, tovar va xizmatlarni yaratuvchanlik faoliyati orqali taqdim etish va shu asosda daromad ko‘rishdir.

Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, O‘zbekiston sharoitida xususiy sektorning jadal rivojlanishi uchun bir qator qulay ichki ob’ektiv omillar va sharoitlar mavjud. Bular sirasiga aholining yangi tadbirkorlik faoliyatini joriy etishga bo‘lgan ijtimoiy-ruhiy moyilligining yuqoriligi, milliy ta’lim tizimining biznes ko‘nikmalariga mosligi, daromadlardan jamg‘armaga ajratiladigan ulushning kattaligi hamda qulay barqaror siyosiy muhit kiradi.[5]

Biroq, bozor kon’yunturasi va raqobat keskinlashgan hozirgi sharoitda muvaffaqiyatli xojalik yuritish uchun har bir tadbirkorlik subyekti o‘z faoliyatini quyidagi fundamental tadbirkorlik tamoyillariga tayangan holda uzluksiz boshqarishi lozim:

Mulk sohibi bo‘lish yoki to‘la xo‘jalik yuritish huquqi: Tadbirkor resurslar yoki ishlab chiqarilgan mahsulotlarning egasi bo‘lishi yoxud mulkdor tomonidan biriktirilgan mol-mulkka nisbatan mustaqil

tasarruf etish huquqiga ega bo‘lishi shart. Iqtisodiy erkinlik va moslashuvchanlik: Bozor talablariga qarab nimani, qancha, qanday texnologiyada ishlab chiqarishni, mahsulotni kimga va necha pulga sotishni hamda hamkorlarni hech qanday ma’muriy tazyiqsiz, o‘z ixtiyori bilan belgilash erkinligi.

Iqtisodiy mas’uliyat va tavakkalchilik: Bozor noaniqliklari sharoitida iqtisodiy xavf-xatarni zimmasiga olib, ko‘rilgan moliyaviy natijalar va zararlarga shaxsan, mulkiy javobgarlik asosida javob bera olish.

Qonun ustuvorligi va halollik: Hukumat tomonidan belgilangan me’yoriy-huquqiy hujjatlarga qat'iy bo‘ysunish, iste'molchilarni aldamaslik, qalloblik usullaridan voz kechish va halol raqobat tamoyillariga rioya etish. Tadbirkorlik siri va nufuzni saqlash: Biznes yuritishdagi o‘ziga xos texnologiyalar, shartnomalar, narx belgilash strategiyalari va tijorat sirlarini himoya qilish hamda bozorda barqaror brend (imij)ga ega bo‘lish.[6]

Xorijiy tajribalar va tahlillar shuni ko‘rsatadiki, kichik biznes subyektlarining faolligini oshirish uchun moliyaviy institutlar (banklar, jamg‘armalar) tomonidan kreditlash ko‘lamini kengaytirish hamda bozor infratuzilmasini (logistika, konsalting, muhandislik tarmoqlari) rivojlantirish muhim drayver hisoblanadi. Davlat tomonidan qo‘llab-quvvatlash tizimi tadbirkorning iqtisodiy mustaqilligini cheklamagan holda, uning innovatsion faolligini rag‘batlantirishga yo‘naltirilishi lozim.

XULOSA.

Tadqiqot natijalarining umumlashtirilishi shuni ko‘rsatadiki, xususiy tadbirkorlik va kichik biznes milliy iqtisodiyotning tarkibiy moslashuvchanligini ta’minlash, ichki bozorni qisqa muddatlarda zaruriy tovar hamda xizmatlar bilan to‘ldirish, shuningdek, aholi bandligi va real daromadlarini oshirishda strategik ahamiyatga ega bo‘lgan eng muhim tayanch sektor hisoblanadi.

O‘zbekistonda mustaqillik yillarida sohani qo‘llab-quvvatlash bo‘yicha tizimli institutsional mexanizmlar va qulay investitsiyaviy muhitning yaratilishi natijasida, kichik tadbirkorlik subyektlarining mamlakat yalpi ichki mahsulotidagi (YaIM) ulushi 42,1 foizdan oshib, iqtisodiy o‘sishda yetakchi mavqyega ega bo‘ldi. Bunda qonunchilik asosida mikrofirmalar va kichik korxonalar uchun xodimlarning o‘rtacha soni mezonlarining (tarmoqlar xususiyatidan kelib chiqib 5 nafardan 100 nafargacha) aniq belgilab qo‘yilishi subyektlarning soliq, moliya va tashkiliy jihatdan moslashuvchan faoliyat ko‘rsatishiga mustahkam huquqiy kafolat yaratdi.

Biroq, iqtisodiyotni modernizatsiyalash va raqobatbardoshlikni oshirishning hozirgi bosqichida mazkur soha salohiyatidan yanada kengroq foydalanish taqzo etiladi. Buning uchun kelgusida tadbirkorlik faoliyatiga to‘sqinlik qilayotgan ma’muriy-byurokratik to‘siqlarni tubdan bartaraf etish, subyektlarning iqtisodiy erkinligi bilan ularning yakuniy natijalar uchun iqtisodiy mas’uliyati o‘rtasidagi optimal muvozanatni ta’minlash hamda zamonaviy bozor va muhandislik-kommunikatsiya infratuzilmasi tarmoqlari integratsiyasini davlat tomonidan tizimli qo‘llab-quvvatlashni izchil davom ettirish zarur.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Karimov I.A. Vazirlar Mahkamasining mamlakatni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish yakunlari va iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirishning eng muhim ustuvor yo‘nalishlariga bag‘ishlangan ma’ruzasi // "Xalq so‘zi" gazetasi, 13-fevral, 2007-yil.
2. Karimov I.A. Halollik va fidoiylik — faoliyatimizning asosiy mezoni bo‘lsin. — T., 1994. — 24-b.
3. Shodmonov Sh., Jo‘rayev T. Iqtisodiyot nazariyasi. Ma’ruzalar matni. — T.: DIU, 2000. — 86-b.
4. Abdullayev Yo., Karimov F. Kichik biznes va tadbirkorlik asoslari. — Toshkent: "Mehnat", 2000.
5. Abdurahmonov Q., Mamarasulov F. Mehnat iqtisodi. O‘quv-uslubiy materiallar. — T.: 1996. — 23-b.
6. O‘zbekiston Respublikasi Davlat Statistika Qo‘mitasi. O‘zbekiston Respublikasining statistik axborotnomasi. — T., 2007.